

Беларускі гістарычны зборнік

49

Беларускае гістарычнае таварыства

Беласток 2018

Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Rada naukowa:

prof. dr hab. Jan Jurkiewicz (Poznań), prof. dr hab. Ryhor Łażko (Homel),
prof. dr David Marples (Edmonton), dr Rimantas Miknys (Wilno),
prof. dr Mathias Niendorf (Greifswald), dr Per Rudling (Singapur),
prof. dr hab. Zachar Szybieka (Hajfa), prof. dr hab. Jan Tęgowski (Białystok),
doc. dr Siarhiej Tokć (Grodno), prof. Barbara Törnquist-Plewa (Lund),
prof. dr hab. Andrzej Zakrzewski (Warszawa)

Recenzenci:

prof. Adam Bobryk, prof. Krzysztof Buchowski, prof. Piotr Chomik,
dr Aleksander Cymbał, prof. Rafał Czachor, prof. Arkadiusz Czwołek,
prof. Roman Jurkowski, doc. Luba Kozik, dr hab. Marzena Lidke,
prof. Oleg Łatyszonek, prof. Ryhor Łażko, dr hab. Urszula Pawluczuk,
prof. Aleksander Smalenczuk, prof. Uładzimir Snapkoŭski, prof. Wiaczasaŭ Szwed,
prof. Siarhiej Tokć, prof. Aleksander Wabiszczewicz, prof. Wiktor Watyl.

Kolegium redakcyjne:

Eugeniusz Mironowicz (redaktor naczelny), Dorota Michaluk (zastępca redaktora),
Marzena Liedke (zastępca redaktora), Tomasz Błaszczak (sekretarz redakcji),
Oleg Łatyszonek, Witalis Łuba (red. językowy),
Jarosław Iwaniuk (red. strony internetowej),
Sławomir Iwaniuk, Małgorzata Ocytko

Skład: Adam Pawłowski

Korekta: Witalis Łuba

Wydawca: Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Adres redakcji: 15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, tel. 85 744 61 11

E-mail: ebma@interia.pl

Strona internetowa: <http://bzh.kamunikat.org>

Nakład: 500 egz.

Zrealizowano:

- dzięki dotacji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji,
- przy wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego w Białymstoku,
- przy pomocy finansowej Prezydenta Miasta Białegostoku

Ministerstwo
Spraw Wewnętrznych
i Administracji

Podlaskie

wschodzący
Białystok

Na okładce (I strona): Kółko młodzieżowe we wsi Targoszyce powiatu pińskiego. Połowa lat 30. XX w., (IV strona): Orkiestra wspólnoty baptystów ze wsi Targoszyce powiatu pińskiego na zjeździe Zjednoczenia w Kobryniu. Połowa lat 30. XX w.

Spis treści

artykuły

- Miraslau Shpakau** — Ideological implications of the earliest Lithuanian version of the Roman myth 7
- Ігор Кондратьев** — Шляхта Любецько-Лоевського староства: проблеми політичного вибору та зміни правового статусу (XV-XVII ст.) 25
- Marcin Mironowicz** — Szkolnictwo prawosławne na terenie Rzeczypospolitej w II połowie XVI i na początku XVII wieku 38
- Adrian Kuprianowicz** — Dzieje parafii prawosławnej pw. Wniebowstąpienia Pańskiego w Klejnikach od XIX do połowy XX wieku 63
- Аляксандр Радзюк, Дзмітрый Матвейчык** — Сямейныя трагедыі: прымусовая дэпартацыя ўдзельнікаў паўстання 1863 года ў Сібір 87
- Patrycja Kudzin** — Białoruskie odrodzenie narodowe w świetle publicystyki krajowców Michała Römera i Ludwika Abramowicza 102
- Stefan Dmítruk** — Szacunkowe straty demograficzne prawosławnego dekanatu białostockiego w latach 1914-1923 115
- Віктар Корбут** — «Гэта ёсць фундамент нашага адраджэння!» Вытокі беларускай нацыянальнай міфалогіі ў творчасці Вацлава Ластоўскага і Максіма Багдановіча і інфільтрацыя яе элементаў у дзяржаўную ідэалогію БССР і Рэспублікі Беларусь 133

Ігор Кондратьєв
(Чернігів)

Шляхта Любецько-Лоєвського староства: проблеми політичного вибору та зміни правового статусу (XV-XVII ст.)

Разом із домінуючими «центральними» елітами Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, як то магнатством, панством, князівською верхівкою, існували й регіональні елітарні дрібношляхетські спільноти. Як зазначав ще Михайло Грушевський, у Київському воєводстві основна маса цієї неповноправної шляхетської верстви була зосереджена біля трьох замків — правобережного Овруча, та лівобережних Остра та Любеча¹. Схожа ситуація була і у Польщі, де околиці давніх міст-замків, відомих з XI-XII ст., ставали центрами організації дрібної шляхти².

Роль регіональних еліт рідко була вирішальною у загальнодержавному контексті, але саме її представники були джерелом поповнення еліт «центральних». Роблячи кар'єр та виявляючи свій героїзм у війнах, представники регіональних еліт займали високі посади, входили до оточення магнатерії, князів та панів, обіймали уряди «старших» Війська Запорозького. Наприклад, з любецької шляхти походили «старші» Війська Запорозького — Іван Сулима, Григорій Савич-Чорний, Василь Томиленко³, з овруцької — Іван Виговський та Павло Тетеря, з остерського дрібного боярства вийшов Яків Остришин⁴.

Початок формування Любецької округи припадає ще на давньоруські часи, коли Любеч був одним з князівських центрів. Після приєднання у середині XIV ст. до Великого князівства Литовського, прикордонне становище змусило литовську державу посилювати «українні» замки-міста. Це зумовило особливість розвитку міста не як

¹ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, ред. П. С. Сохань, Київ 1998, т. V, розд. II, с. 4.

² А. Bogucki, *Grody a osadnictwo drobnorycerskie w ziemi dobrzyńskiej*, „Przegląd Historyczny”, 1972, t. LXIII, z. 2, s. 225-226.

³ І. В. Кондратьєв, *Батьківщина Івана Сулими село Рогоща*, „Гілея: науковий вісник”, 2012, вип. 66, с. 19-24.

⁴ *Hetmani zaporoſcy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010, s. 254, 285; В. Щербак, *Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI — першої половини XVII ст.*, [у:] *Істину встановлює суд історії*, Київ 2004, т. 2, с. 186.

центру торгівельної та промислової діяльності, а як військової фортеці. Від 1471 р. місто стає центром волості, а від середини XVI ст. — центром староства Київського воєводства. Двічі — у 1500-1508 та 1551-1552 рр., Любеч був захоплений московським військом. У 1569 р. Любецьке староство у складі Київського воєводства увійшло до Речі Посполитої. У 1585 р. із складу староства було виділено Лоевське, хоча уряд любецького та лоевського староства завжди займав один урядник. У середині XVII ст. Любеч стає центром козацької сотні Чернігівського полку, а правобережні землі староства залишилися у складі ВКЛ. Ліквідоване Лоевсько-Любецьке староство було після підписання Андрусівського договору 1667 р., коли воно увійшло до складу Речицького повіту Мінського воєводства⁵.

Шляхта Любецького та Лоевського староств представляла собою серйозну військову силу, представлену усіма категоріями шляхетського «народу»: від князів та повноправних шляхтичів — до бояр та зем'ян. Чисельність цієї верстви, за нашими підрахунками, у першій половині XVII ст. становила 3000-3600 чоловік (близько четвертої частини усього населення староства)⁶. Цікаво, що коли у 1646 р. на Варшавському сеймі приймалося рішення про інкорпорацію Любецького та Лоевського староств до Стародубського повіту Великого князівства Литовського, польські делегати оцінювали військову потугу регіону у 600 вершників озброєних «по козацькі» (очевидно, що мова йшла про людські ресурси не одного Лоевського, а обох староств — Любецького та Лоевського)⁷. Це підтверджує оціночні дані кількості шляхетської верстви, бо у першій половині XVII ст. одного спорядженого вершника в бойовому обладунку виставляли від 5 димів (фактично — родин)⁸.

⁵ І. В. Кондратьєв, *Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.)*, Чернігів 2014, с. 287-296.

⁶ І. В. Кондратьєв, *Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військово-вслужбової спільноти у XV — XVIII ст.*: Дисертація ... кандидата історичних наук: 07.00.01, Чернігів 2004, с. 121-122.

⁷ В. Галубовіч, *Спрэчкі пра далучэнне Лоева да Вялікага Княства Літоўскага на сойме 1646 года*, [у:] *Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні*, ч. II: *Рэчыцкая зямля ў часе і прасторы*, рэд. В. М. Лебедзева, Гомель 2008, с. 38-44.

⁸ *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, рэд. Г. П. Пашкоў, Мінск 2007, т. 1, с. 75. За Статутом 1529 р. один повністю озброєний вершник виставлявся з 8 служб. Див.: У. А. Падалінскі, *Стаўленне да вайны ў грамадскай думцы шляхты Вялікага княства Літоўскага ў 1570-1580-я гг.*, [у:] *Studia Historica Europae orientalis = Исследования по истории восточной Европы. Научный сборник*, Мінск 2008, вып. 1, с. 87.

Історія дрібної шляхти на прикордонні завжди була сповнена боротьби за існування, збереження та підвищення соціального статусу. Ця боротьба мала два виміри: перший — суто юридичний, що тривав у контексті розвитку соціально-економічних та правових відносин у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій; другій — це проблема політичного вибору шляхти під час зміни державної приналежності регіону.

До складу Великого князівства Литовського Любеч та його округа потрапили у XIV ст. Перше великокнязівське пожалування Любеча припадає на 1387 р., коли Владислав Ягелон надав «Любеч весь і люди і землі і всі доходи» у володіння Скиргайлу Ольгердовичу (1354-1397 рр.)⁹. Наступними володарями Любеча стали литовські бояри Монивидовичі (Альберт Монивид Кайлікінович — жив біля 1360-1424), які володіли Брагінім, Горводем та Любечем. Від А. Монивида Любеч перейшов до сина Івана¹⁰.

Посилюючи обороноздатність регіону литовські володільці осаджували на землю військовослужбові елементи. Від останньої чверті XIV ст. до нас дійшла письмова згадка про боярські стани Чернігово-Сіверщини. У 1388 р. рада Сіверського князя Корибута склала присягу Владиславу Ягелону. Серед «присяжників» були і місцеві «послушні» Корибуту бояри¹¹.

Проблема політичного вибору постала перед місцевим боярством вже на початку XV ст. У 1408 р. князь Свидригайло Ольгердович пішов на службу до великого князя московського, сподіваючись на його допомогу у боротьбі за великокнязівський престол ВКЛ. У його оточенні були князі путивльський та менський, бояри чернігівські, дебрянські (брянські), стародубські, любецькі («Любуцескыи»)¹². Навряд чи цей вибір для бояр Чернігово-Сіверщини був свідомим, вочевидь, що мова йшла про обов'язок васала слідувати за сюзереном.

Після смерті київського князя Семена Олельковича у 1471 р. утворюється Київське воєводство. Із створенням воєводства були сформовані повіти, у тому числі й любецький. До складу повітів входили во-

⁹ S. M. Kuczyński, *Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy*, Warszawa 1936, s. 109; О. Русина, *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*, Київ 1998, с. 97, 101.

¹⁰ І. В. Кондратьєв, *Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.)*, с. 32.

¹¹ Ф. И. Леонтович, *Очерки истории литовско-русского права*, Санкт-Петербург 1894, с. 160; М. К. Любавский, *Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно*, Москва 1915, с. 37.

¹² О. А. Макушников, *Гомель с древнейших времен до конца XVIII века*, Гомель 2002, с. 76.

лості, що роздавались на «довічному» праві, зокрема, до Любецького повіту входила волость Брагінська¹³.

2 жовтня 1483 р. Любеч був наданий Казимиром Ягелоном «у вотчину» князю Василю Верейському¹⁴. Володарювання Верейського прийшлося на загострення литовсько-московського прикордонного протистояння. У 1486 р. мешканці Любеча скаржилися Казимиру Ягелону на «кривди и грабежи» з боку «московских людей». Великий литовський князь висунув ультиматум московському князю Івану III: «иж жаловали тебе люди твое украинные, будь си бы им многии кривды поделали», або ж: «нашимъ людем вкраинным... любучаномъ многие шкоды починили в татбах и въ разбоехъ, и в грабежах тыми разы недавно»¹⁵.

У 1499 р. В. Верейський отримав підтвердження на Любеч, однак наступного року він помирає¹⁶. На короткий час новою володаркою Любеча стає його дружина разом з донькою Софією. У 1500 р. Любеч у неї відібрав стародубський князь Іван Можайський, тоді ж місто було здобуте московським військом. Наслідком цього стала війна 1500-1503 рр. між Московською та Литовською державами. Московські війська «многие грады, и волости, и села поплениша, и людей многих мечю и огневи предата и иных в плен поведоша»¹⁷. 28 березня 1503 р. за договором між Литвою та Московською державою Чернігів, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Стародуб та Дроків відійшли до Москви, а Брагін та Речиця залишилися за Литвою¹⁸. Велике князівство Литовське фактично втратило третину своїх земель, а нова границя стала проходити у 45-50 км від Києва та 100 км від Смоленська, утворюючи зручний плацдарм для вторгнення московської армії на терени ВКЛ. До того ж, був втрачений контроль над важливішою водною артерією — Дніпром¹⁹.

¹³ І. В. Кондратьєв, *Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.)*, с. 37-38.

¹⁴ О. Русина, *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*, с. 114-116; М. М. Кром, *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.*, Москва 2010, с. 75.

¹⁵ *Литовская метрика: 4-я книга записей (1479-1491)*, подгот. и предисл. Л. Анужите, Вильнюс 2004, с. 128-129.

¹⁶ М. М. Кром, *Меж Русью и Литвой*, с. 77; W. Bobiński, *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej*, Warszawa 2000, s. 227.

¹⁷ О. Русина, *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*, с. 195.

¹⁸ *Литовская метрика (1528-1547). Шестая книга судебных дел*, т. CXLIX, ред. С. Лазутка, Вильнюс 1995, с. 209-212.

¹⁹ В. Н. Темушев, *Гомельская земля в конце XV — первой половине XVI в.*, Москва 2009, с. 47, 106; В. Волков, *Войны и войска Московского государства*, Москва 2004, с. 46-47.

Хоча державна приналежність Любеча змінилась, очевидно, що якась частка шляхти залишилася на своїх землях. Хоча, на думку О. Русиної, значна частина мешканців Чернігово-Сіверщини у 1500 р. назавжди залишила свої «отчизные земли»²⁰.

У 1507 р. спалахнула нова війна. Наступного року польське посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Тоді ж Литва відвоювала Любеч, бо у 1508 р. «московський» князь Горенський, «взявши багато полонених та здобичі», випалив посади міста²¹.

Опісля 1508 р. на території Любецької округи залишилась певна частина осаджених московською владою військовослужбових елементів з Московського князівства, зокрема, Васильєвичі, Глинські, Дроздовські, Жукови, Кузнєцови, Кушнарєви та ін. Як вказує Наталя Яковенко, жителів Любеча «з огляду на висунуте далеко на північ розташування міста часто називали москалями»²².

З 1508 до 1537 р. землі Любецької волості фактично зусібіч знаходились в оточенні московських володінь, за виїмком невеличкої ділянки між Сожем та Дніпром, що й з'єднувала волость із ВКЛ. Любецька волость стала ледь не ексклавом (володінням однієї держави, зусібіч оточені землями іншої). У свою чергу, із втратою Любеча Московське князівство фактично втратило й контроль над Дніпром²³. Московська держава не залишала спроб повернути собі втрачене, порубіжні конфлікти тривали й у «перемирні» роки²⁴. Лише коли у 1537 р. до ВКЛ був повернутий Гомей, міждержавний кордон стабілізувалися і залишалися більш-менш стабільними аж до початку XVII ст.

Прикордонні конфлікти знову почастишали на зламі 20-30 рр. У 1522 р. між Московською державою та Великим князівством Литовським було укладено перемир'я на п'ять років, за яким Київ, Черкаси, Житомир, Овруч і Любеч «з волостями» залишились за Литвою²⁵. Але Московське князівство не полишало спроб повернути регіон. У листі 1524 р. Сигізмунд I закидав московському князю Василю,

²⁰ О. Русина, *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*, с. 195.

²¹ Г. А. Милорадович, *Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда*, Москва 1871, с. 11.

²² Н. М. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна*, Київ 2008, с. 275.

²³ В. Н. Темушев, *Гомельская земля в конце XV — первой половине XVI в.*, с. 105, 153.

²⁴ В. Волков, *Войны и войска Московского государства*, с. 54, 60, 80-81; *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, с. 372.

²⁵ *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Сборник Императорского русского исторического общества*, ред. Г. О. Карпов, Санкт-Петербург 1882, т. 35, с. 639-640.

що його стародубські намісники намагаються встановити контроль над Любечем: «Любеч к себе приворачають и намѣстниковъ своихъ всылають», або ж: «а стародубской нашъ намѣстникъ вступается въ Любичь»²⁶. Як бачимо, стародубський намісник вільно потрапляв до Любецького замку та займався агітацією місцевої шляхти з метою «привернути» цю спільноту на свій бік. Але та не лише відомовила йому, але і зробила цей факт відомим королівській владі.

Восени 1534 р. литовське військо на чолі з Немировичем йшло до Чернігова саме через Любецьку волость, де 11-12 вересня відбулася битва з московською армією²⁷. В липні 1536 р. московський воєвода князь Іван Горенський здійснив із Стародуба похід на Любеч («острог взяли и посад пожгли»), були спалені навколишні села та захоплено чимало полонених²⁸.

У середині XVI ст. місто перейшло до великого князя як виморочний маєток та стало центром Любецького староства. Скориставшись коротким періодом безвладдя (володарка Любеча Софія Гаштольд-Верейська померла у 1649 р.), московські війська захопили Любеч. Відомо, що у 1551 р. намісник київського воєводи Матвій Кміт був захоплений у полон московсько-татарським військом та ув'язнений у Любецький фортеці, де загинув. 1552 р. його родич та остерський староста Філон Семенович Кміт-Чорнобильський відвоював Любеч у Московщини та спалив Чернігів²⁹.

У 1558 р. розпочалася Лівонська війна. У 1560 р., після короткотривалого перемир'я, московська армія відновила бойові дії. У 1561-1562 рр. київський воєвода Василь-Костянтин Острозький готувався до оборони від вторгнення московського війська, зокрема, збирав військові сили замкової околиці: «штобы по торгах во владех своих кликати казали, ажбы днем и ночью на воину поспешали ся»³⁰. Від цього періоду зростає значення найманого війська, у тому числі козацького, бо на зламі XV-XVI ст. посполите рушення стало втрачати свої бойові якості. «Українні» старости почали залучати до військової служби козаків, спочатку як виняток, а з 1572 р., коли козацька служба була прирівняна до регулярної військової — постійно. Цікаво, що козаків

²⁶ Там само, с. 684-686.

²⁷ М. М. Кром, *Стародубская война (1534-1537). Из истории русско-литовских отношений*, Москва 2008, с. 45.

²⁸ Там само, с. 87-88.

²⁹ І. В. Кондратьєв, *Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.)*, с. 81-82, 288-289.

³⁰ *Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7*, Вильнюс 1996, с. 53-54.

набирали передусім з околичного зем'янства³¹. Від 1561 р. любецький староста Павло Сапега зобов'язувався залучити козаків до військової служби: «и што будет там людей служебных козаков, которие будет у войско ку службе нашої господарской згодили, имена их на реистр списал и тот реистр до нас ничего не мешкаючи послал»³². Саме це відкрило нову сторінку соціальної історії місцевої шляхти, відкривши для неї козацькі лави.

Не менш значимою подією для розвитку шляхетської верстви на українських землях стала Люблінська унія 1569 р. З одного боку, держава була зацікавлена у посиленні місцевої шляхти для зміцнення оборони краю, з іншого, проведена у 1571 р. королівська люстрація Любецького староства залишила чимало шляхтичів без маєтків.

Перший опис Любецького староства припадає на 1571 р. Саме його проведення зумовило перехід частини дрібної шляхти, яка не змогла підтвердити свої права, до нових соціальних верств, зокрема, до козацтва. З боярських та зем'янських родин Любецького староства, зокрема, Величковських, Кононовичів, Семаковичів (Злобицьких), Тупичів, Пушкарів (Ресинських) та ін., вийшло чимало представників козацької старшини кінця XVI — середини XVII ст.³³

Від 1571 р. відома хвиля звернень до Сигізмунда II Августа за пожалуваннями — підтвердженнями володільческих прав на маєтності. Під час проведення вального коронного сейму у Варшаві, 13 березня 1571 р. королівську грамоту отримало чотирнадцять любецьких зем'ян, 30 липня — сім. Про втрату автентичних оригіналів йшлося у багатьох привілеях, наданих любецькій шляхті у 1571 та 1581 рр. Сигізмундом II Августом та Стефаном Баторієм³⁴.

Саме після Люблінської унії дрібне боярство всіляко намагались перейти до зем'янського-шляхетського стану. Доказом цього можна вважати несподівані розбіжності у змісті двох копій одного документу — підтвердження Стефаном Баторієм 1581 р. привілею Сигізмунда II Августа 1571 р., наданого любецькій шляхті, що постраждала під час війни з Московською державою. Перший документ був занесений до Коронної метрики і являв собою офіційну копію наданого 1581 р.

³¹ Вялікае княства Літоўскае: *Энцыклапедыя*, с. 108.

³² *Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7*, с. 80-81.

³³ Н. М. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна*, с. 275.

³⁴ Филарет, *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*, Чернигов 1874, кн. 5, с. 95-96; И. М. Каманин, *Материалы по истории козацкого землевладения (1494-1668)*, „Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца”, 1894, кн. 8, отд. III, с. 3-29.

привілею. Другий був записаний до «кгородських» книг Володимира на Волині у 1668 р., причому на підставі «екстрату з книг кгородських воеводства Киевского» 1582 р., тобто являв собою більш пізню копію. У першій (офіційній) копії, зокрема, зазначалось, що «их указывал перед нами боярин замку нашого Любецького Данило Любович (далі по тексту — Глібович) сам от себе и именем иных бояр наших Любецьких», у другій — «иж указывал перед нами земенин замку нашого любецького Данило Глебович сам од себе и именем инных землян наших любецьких»³⁵.

А от показаченню шляхти вочевидь сприяла політика князів Вишневецьких, які обіймали уряди любецьких старост від 1580 по 1594 рік: Андрія Вишневецького (1580-1583 рр.), Михайла Вишневецького (1583-1585 рр.) та Олександра Вишневецького (1585-1594 рр.) — «старшого» козацького реєстру у 1578-1581 рр.³⁶

На зламі XVI-XVII ст. на порядку денному постало питання про повернення Речі Посполитій Чернігово-Сіверських земель, які від 1500 року знаходились у складі Московської держави. Вже на початку війни, у 1609-1611 рр., на значній частині Чернігівщині було відновлено владу Речі Посполитої. Опорною базою польсько-литовської армії став Любеч. Цікаво, що у цей час свій політичний вибір зробило московське боярство. На службу польській державі перейшли «діти боярські» Артюхови, Берсини, Грязні, Полуботки (с. Полуботки) — вочевидь, різні гілки цього роду несли службу і Речі Посполитій і Московській державі, Товстоліси (с. Товстоліси) та ін.³⁷

У 1616 р., після довгої перерви був зроблений перепис Любецького староства, однак чимало представників місцевої шляхти не змогло пред'явити люстраторам жодних документів внаслідок їхньої втрати під час військових дій. Подібна ситуація повторилася і під час проведення люстрації 1622 р. Це зумовило цілу хвилю звернень до королівської влади³⁸. Наступним фактором, який примусив любецьку шляхту боротися за свої права, було посилення магнатського впливу. Для Любецького староства справжній магнатський тиск розпочався із зайняття старостинського уряду представниками родини Калиновських, однієї із найзаможніших та найвпливовіших у Речі Посполи-

³⁵ Там само, с. 25-28; *Архив Юго-Западной России*, Киев 1907, ч. VIII, т. V, с. 227-230.

³⁶ І. В. Кондратьєв, *Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.)*, с. 289.

³⁷ Там само, с. 140-143.

³⁸ Там само, с. 158-165; *Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. Книга сеунчей и документы разрядного приказа о походе Лисовского*, Москва — Варшава 1995, т. I, с. 42-43.

тій. У 1633-1638 рр. — любецьким та лоевським старостою був Адам, у 1638-1648 рр. — Мартин, у 1648-1649 рр. — Самуель-Юрій Калиновський³⁹.

Ще 22 лютого 1633 р. Адам Калиновський здобув королівський привілей на такі дрібношляхетські володіння як Сибереж, Виблі, Горбів, Корленичі (вочевидь, Козленичі — І. К.) та Пізнопали. У березні 1634 р. Калиновський отримав королівський привілей на хутори неподалік Чернігова (реально заволодів ними ще 1632 р.). Серед хуторів згадані Гушин, Хмельниця на р. Білоус, Роїще, Петрушин, Чорторійка та Муравейка над Десною. У липні 1634 р. Мартин Калиновський здобув від короля низку ленних маєностей під Черніговом, відібраних державою у різних володільців, що «обов'язків своїх не виконали»⁴⁰. З березня 1635 р. любецький староста Адам Калиновський отримав королівський привілей на володіння зем'ян Пєроцьких — Пєроцьку землю з островом Турич, а також на володіння Пушкарів — Литвиновщизну (Лиственщину (?) — І. К.), острови Красна Гряда та Осетик, Сірхову оранку, ґрунти Волосківський та Бурковський, острів Лиственський⁴¹.

Бажаючи відновити свої права шляхта починає звертатися до королівського трибуналу⁴². Наприклад, у 1641 р. до Варшави їздили «шукати правди» Микола Мілкович разом з любецьким війтом Ярошем Пантелєсевичем⁴³.

Вже напередодні Хмельниччини боротьба околичного шляхетства зі старостою набула досить жорстокого характеру. У 1642 р. близько п'ятдесяти любецьких шляхтичів подали скаргу на Мартина Калиновського. Скаржились вони «що згаданий Калиновський, воєвода Чернігівський забувши страх Божий... бажая в свое подданство повернути, неждано слуг своїх насилати, також згаданих лиць, декілька сот людей з хоругвами наслав, які по наказу на маєностяхі акторів в поточному році, з хоругвами, барабанами, сурмами, вогнепальною

³⁹ І. В. Кондратьєв, *Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.)*, с. 290.

⁴⁰ П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648*, Київ 2006, с. 86, 263.

⁴¹ В. В. Кривошея, *Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк*, Київ 2012, т. 1, с. 261, 332.

⁴² Сеймова конституція 1613 р. дозволяла у випадку заперечення шляхетства звертатися до трибуналу шляхтичам, що мали ленне право щодо оборони замків. Див.: П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648*, с. 64.

⁴³ Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі: РДІА), ф. 1343, оп. 30, ч. 2, спр. 3397, арк. 7.

зброєю, наскочивши на одних в домах... інших зо страху втікаючих з дружинами, з дитками, панянками невиними, — брали, гнали, позорно гвалтували, стріляли ім вслід, вязали, насмерть вбивали, кінми насмерть топтали, майно... забрали, самих в ув'язнення саджали, тортурам, різним жорстокостям підвергали». Королівська влада лише прийняла до уваги скаргу любечан, жодних санкцій проти М. Калиновського не було вжито⁴⁴. Судова тяганина тривала аж до 1649 року⁴⁵.

У цей період відбувається і зміна державної приналежності Любецького та Лоевського староств. Опісля того, як Московська держава «компенсувала» втрату Чернігово-Сіверщини (у 1646 р. Москві були повернуті Трубчевськ з навколишніми землями), постало питання відшкодування ВКЛ втрачених земель. Щоб уникнути внутрішнього конфлікту з Литвою, Варшавський сейм у 1646 р. ухвалив інкорпорацію Любецького та Лоевського староств до Стародубського повіту Смоленського воєводства Великого князівства Литовського⁴⁶.

Боротьба із магнатським свавіллям значною мірою й привела любецьку шляхту до «козацького хліба» та зумовила її участь у подіях середини XVII ст. У 1648-1649 рр. перед українською шляхтою постав вибір: залишитися у складі старої еліти і разом з нею пережити усі прикросі розвалу суспільства чи перейти до козацького стану та зберегти більшість прав та земельні маєтки.

З липня 1648 р. розпочався процес створення Брагінського та Речицького козацьких полків⁴⁷. Лоевим, другим після Любеча містом Любецької околиці, повстанці оволоділи у серпні 1648 р., незабаром був захоплений і Любеч⁴⁸. Зацікавлений у любецькій шляхті, Богдан Хмельницький гарантував «шляхте, якую Бог Всемогущий до вой-

⁴⁴ Державний архів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 232, арк. 40-41; РДІА, ф. 1343, оп. 30, ч. 2, спр. 3397, арк. 7.

⁴⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, кмф.-36, оп. 1, спр. 214, арк. 391-394 зв., 424 зв. - 427.

⁴⁶ М. Крикун, *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел*, Київ 1993, с. 145.

⁴⁷ С. Чаропка, *Спроби стварэння казацкіх фарміраванняў у Рэчыцкім павеце ў 1648-1651 гг.*, [у:] *Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні*, ч. II: *Рэчыцкая зямля ў часе і прасторы*, Гомель 2008, ч. 2, <http://gsu.by/pages/Dou-nar-Zapolski/%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%BA-6.%D1%87.%20%D0%86%D0%86.htm> [доступ 27.08.2017].

⁴⁸ *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.*, Київ 2012, т. 1, с. 130, 141, 604.

⁴⁹ А. Л. Лазаревский, *Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии*, [у:] *Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка*, Чернигов 1896, отд. III, с. 6.

ска Запорозького наклонил, маєтностей и ґрунтов власних уживать, як здавна они уживали»⁴⁹. У свою чергу, селянська маса намагалась знищити усіх «панів». У травні 1648 р. Б. Хмельницький звернувся до козаків із заборорою страчувати українську шляхту, в липні видав універсал із заборорою чинити шкоди маєткам⁵⁰. Про конфлікт повноправної шляхти з «чернью» свідчить і універсал Б. Хмельницького 31 березня 1656 р. де зазначалося, що ніхто не мав «кривдити» тамтешніх шляхтичів⁵¹. Значна частина шляхти Любецького та Лоевського староств покозачилася лише у 1649 р.⁵² Чимало представників цієї спільноти бачимо і серед найближчих соратників Б. Хмельницького. Зокрема, це Павло Яненко (Яненко-Хмельницький), Мартин Пушкар (Пушкаренко), Васко Томиленко, Матвій Гладкий та ін.⁵³

Однак далеко не вся шляхта беззаперечно підтримала повстання. Цей «розкол» поділив на ворожі табори не лише любецьку шляхту в цілому, але й окремі родини. Так, два старші сини Миколи Бакуринського — Ян та Павло виїхали до Польщі. Сини Івана Сулими — Степан та Северин Сулименки були у козацькому війську, а Федір Сулима пішов на службу до поляків⁵⁴. Не було єдності серед представників любецької шляхти і щодо Переяславської угоди 1654 р. з Московською дежавою. У листі від 7 квітня 1654 р. Семена Павши до князя Януша Радзивіла, коли до присяги московському цареві вже був приведений Київ, йшлося про те, що частина шляхти Любецького староства готова піти за Річчю Посполитою проти Московської держави: «...І донині, не зупиняючи своєї праці, докладно ретельних зусиль і все ж любечан і лоевців, які мешкають по різних місцях... що вони обіцялися бути вірними і щирими підданими вашої князівської мості...»⁵⁵.

Таким чином, шляхта Любецького староства представляла собою регіональну елітарну спільноту, яка слугувала джерелом допливу

⁵⁰ В. В. Кривошея, *Козацька еліта Гетьманщини*, Київ 2008, с. 100.

⁵¹ *Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657*, упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич, Київ 1998, с. 184.

⁵² І. В. Кондратьєв, *Любецька сотня Чернігівського полку: до питання формування*, [у:] *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*, Чернігів 2014, с. 234-243.

⁵³ І. В. Кондратьєв, *Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.)*, с. 227-228.

⁵⁴ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660*, Warszawa 2008, s. 278; А. Лазаревский, *Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII-XVIII вв.*, Киев 1884, с. VII.

⁵⁵ Ю. А. Мицик, *З досліджень історії Переяславської ради 1654 р.*, „Український історичний журнал”, 2003, № 6, с. 103-108.

до загальнодержавних еліт. У XV-XVII ст. перед нею неодноразово поставало питання політичного вибору та підтвердження правового статусу.

Першим фактором, що зумовлював проблему політичного вибору, було прикордонне становище Любецько-Лоєвського староства. Постійні військові конфлікти та зміни державної приналежності регіону примушували шляхту робити вибір спочатку вслід за сюзереном, а згодом змінювати підданство разом із зміною державної приналежності територій.

Другий фактор — це боротьба за шляхетські «вольності». Любецьке боярство не володіло усією повнотою шляхетських прав, та окрім військової служби, мусило виконувати й інші повинності. З іншого боку, стратегічне значення Любецького замку обумовлювало інтерес влади до цієї спільноти, що дозволило частині її представників перейти до повноправної шляхетської верстви.

По-третє, у випадку втрати шляхетського статусу, перед дрібною шляхтою поставало питання пошуку нових соціальних лакун. У цьому випадку, альтернативою зубожінню був перехід до козацької верстви. Могутній поштовх покозаченню служебної шляхти Любецького староства надали королівські люстрації, а згодом — протистояння із польською магнатерією. Це також зумовило й активну участь більшості любецької шляхти у національно-визвольних змаганнях середини XVII ст.

Summary

The gentry of the Liubech-Lojeŭ *starostwo*:

problems of political choice and the change of legal status (15th-17th centuries)

The article focuses on the problem of the interaction between the central and regional gentry by examining the case of the gentry (*szlachta*) of the Liubech *starostwo* in the Kyiv voivodeship in the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth. The history of the gentry living at the borderline had always been full of the struggle for existence and maintaining and refining their social status. This struggle proceeded in the context of the development of social, economic and legal relations as well. Constant armed conflicts and changes of the state affiliation of the region initially forced the *szlachta* to yield to the choice of their suzerain and eventually change their citizenship together with the change of the state affiliation of the territories. Liubech was twice invaded by Moscow (in 1500-1508 and 1551-1552). As a result a part of the gentry chose the state of Moscow and a part of Moscow boyars joined the Grand Duchy of Lithuania. Starting from the 1560s the gentry became a constant source for reinforcements of the Cossack stratum (rank). This process was accelerated by the forfeit of lands caused by the Royal censuses of the *starostwo*. Magnates' penetration into the region in the early 17th century caused numerous rebellions supported by a part of the gentry and their further conversion into Cossack nobility.

Streszczenie

Szlachta starostwa lubecko-łojowskiego:

problemy wyboru politycznego i zmiany statusu prawnego (XV-XVII w.)

Artykuł traktuje o problemie wzajemnego oddziaływania elit centralnych i regionalnych na przykładzie szlachty starostwa lubeckiego w województwie kijowskim Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej. Dzieje drobnej szlachty na pograniczu zawsze były pełny walk o istnienie, zachowanie i poprawę pozycji społecznej. Walka ta przebiegała zarówno w kontekście rozwoju społeczno-gospodarczego, jak i stosunków prawnych. Stałe konflikty zbrojne i zmiana przynależności państwowej terytorium starostwa zmuszały szlachtę do dokonywania wyborów, początkowo oglądając się na suzerena, a później zmieniając poddaństwo razem ze zmianą przynależności państwowej regionu. Dwukrotnie — w latach 1500-1508 i 1551-1552 — Lubeck był zajęty przez wojsko moskiewskie, na skutek czego część szlachty znalazła się na służbie państwa moskiewskiego, a część bojarstwa moskiewskiego przeszła do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poczynając od lat 60. XVI w. szlachta staje się stałym źródłem dopływu kandydatów do warstwy kozackiej. Proces ten został przyspieszony w wyniku utraty ziemi po przeprowadzeniu królewskich lustracji starostwa. Pojawienie się w regionie w pierwszej połowie XVII w. magnaterii w charakterze dzierżawców przyczyniło się do przejścia szlachty na stronę powstańców Chmielnickiego i przekształcenia się jej w starszyznę kozacką.

Ihor Kondratiev — historyk, doktor nauk historycznych, profesor nadzwyczajny w Instytucie Historii, Etnologii i Prawa Czernihowskiego Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Tarasa Szewczenki. Autor ponad stu publikacji naukowych. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół historii ziem czernihowsko-siewierskich (region czernihowski), historii wspólnot elitarnych oraz szlachty okolic Środkowego Dniepru. Strona internetowa autora: <http://igor-condr.narod.ru/>.